

Muurschilderingen in 't Zandt verkommeren

REKENKAMER HAALT FORS UIT NAAR MONUMENTENZORG,
DRS. BERT FRANSSSEN

'De schilderijen verdwijnen langzamerhand in de stofzuiger van de werkster.' Muurschilderingen. Een van de kwetsbaarste onderdelen van monumenten. Kwetsbaar, maar helaas weinig in de belangstelling. Na een restauratie verkommt zo menig kunstwerk. De Algemene Rekenkamer heeft in een pas verschenen rapport benadrukt, dat het onderhoud van kerken na een restauratie vaak beneden peil is. We namen een kijkje in de Hervormde Kerk te 't Zandt (Noord-Oost Groningen.).

'De inwoners van het Groningse 't Zandt', verzekert kerkvoogd S. H. Wiersema me, 'zijn erg trots op hun Hervormde Kerk. Ik geef het toe, het dorpje is een juweeltje van Romaanse bouwkunst uit de dertiende eeuw rijk. Maar alles is vergankelijk, zeker een dertiende eeuws kerkje en een gevoel van trots is inflatoir naarmate het verval voortschrijdt.' Het was mij ter ore gekomen, dat Het Monument van 't Zandt met grote problemen kampte. Dat vooral de kostbare muurschilderingen uit de vijftiende, sommige zelfs uit de dertiende eeuw, aan het verkommeren waren.

Kerkvoogd Wiersema is als ik hem opbel, in eerste instantie niet zo ingenomen met mijn belangstelling. In staat van verval? 'Dat horen we wel meer, maar dan verdedigen wij onze kerk altijd.' Maar de schilderijen dan, is het daarmee niet erg slecht gesteld? 'Dat is inderdaad zo, als u daar belangstelling voor hebt, dan heel graag want wij wachten dienaangaande met smart op advies.'

't Zandt wordt omringd door oneindig bouwland. Het dorpje heeft 800 inwoners. Iedereen kent iedereen, denk je, en inderdaad blijft een vreemdeling niet onopgemerkt. De mensen zijn opvallend vriendelijk en ook al sta je introvert naar het trottoir te staren, iedereen groet je, kinderen zeggen 'hoi', zelfs als ze je voor de vierde keer tegenkomen.

De schilderijen van het kerkje blijken niet in verval, maar in ontbinding te verkeren. Bovendien zijn de wanden overdekt met vochtplekken. De rode colonnettes zijn hier en daar sterk verbleekt. In het interieur is de kleur, zo zou je het kunnen samenvatten, overal aan het wegtrekken. Wiersema loopt van het ene punt naar het andere, zijn blik gaat van beneden naar boven, van links naar rechts. Geen dagelijks werk voor hem, een kerkvoogd is tenslotte geen museumconservator. 'Ja, u hebt toch wel gelijk,' zegt hij. 'Als je het nu vergelijkt met vier, vijf jaar geleden, dan zijn de kleuren wat fletser geworden.'

Wiersema beheert als kerkvoogd nog twee andere kerken, tot voor kort zelfs vijf. 't Zandt beleeft één keer per maand een kerkdienst, de rest van de tijd zit de kerk op slot – hetgeen één van de hoofdoorzaken van het verval is, maar daarover straks. Eén keer

per maand een dienst in elke kerk, want 'dan kom je financieel precies rond.' Bovendien moet de predikant gedeeld worden met Loppersum.

REKENKAMER HAALT UIT

Van 1963 tot 1968 vond in 't Zandt een grote restauratie plaats. Jelle Otter haalde in deze periode de schilderijen te voorschijn. Toen hij in 1968 met zijn werk gereed kwam, zagen sommige stukken uit de beginperiode er al minder fris uit. Achttien jaar later is de situatie dramatisch verslechterd.

Het is al zo vaak gezegd: na een grote restauratie blijft onderhoud veelal achterwege. Een rapport van de *Algemene Rekenkamer*, onlangs uitgebracht, bevestigt dat nog eens. Het rapport gaat over de *Rijksdienst voor de Monumentenzorg*. De rekenkamer trekt flink van leer tegen de dienst. Het is alsof men zich uitermate verbaasd heeft over het gebrek aan efficiëncy bij Monumentenzorg. Slechts op basis van de dossiers van RDMZ zelf deed de Rekenkamer een onderzoek naar de bouwkundige toestand van 180 monumenten. Het was daarbij opgevallen, 'dat de effecten van restauraties in betrekkelijk veel van de onderzochte gevallen met name bij kerken, min of meer teniet waren gedaan door onzorgvuldige uitvoering van de restauratie, dan wel door het achterwege laten van deskundig onderhoud na de restauratie.' De gevolgen van het laatste – slecht onderhoud – staan in de dossiers van Monumentenzorg keurig beschreven. Om er een paar te noemen: gebreken aan metsel- en voegwerken en pleisterwerk door inwatering, gebreken aan muurplaatkonstrukties door lekkage, aantasting van interieur en pleisterwerk door verwarming, afvallen van stenen, waardoor daklekkage ontstaat.

Het rapport gaat niet speciaal over schilderijen. Zij vormen maar één aspect van het monumentenbezit, zij het een aspect, dat naar verhouding weinig aandacht geniet. Als een grote restauratie eenmaal plaatsgevonden heeft, probeert Monumentenzorg nog slechts met minimale middelen hier en daar iets te doen. De dienst is meestal wel op de hoogte van achteruitgang, maar dat wil nog niet zeggen, dat ze in actie komt.

Muurschildering in de NH kerk van 't Zandt (Foto Bert Franssen)

KERKVOOGD OF KONSERVATOR?

De kerkvoogdij heeft sinds de oorlog een museale taak. Kerkvoogden worden met het beheer van kunstwerken opgescheept. Een taak, meestal met liefde vervuld, er zijn vele voorbeelden van ongekende ijver om monumenten in stand te houden. Maar een kerkvoogd is een kerkvoogd en geen museumconservator.

Boer Wiersema is één van hen. Hij vat zijn functie serieus op en heeft dan ook geen moeite gespaard om de hervormde kerk in 't Zandt op het peil van 1968 te houden. Hij zorgde met zijn medebestuurders voor een goede drainage, voor een reparatie van het dak, toen vijf jaar geleden bij een storm dakpannen naar beneden kwamen.

Toen stukken pleisterwerk loslieten en op de vloer terecht kwamen haalde hij met een ploeg van vijf vrijwilligers (geen deskundigen, 'handige mensen,' zegt hij) grote stukken pleisterwerk weg. Vaklieden zorgden daarna voor een nieuwe laag. Een probleem vormden de muurschilderingen, daar moesten ze van af blijven: 'Daar kun je natuurlijk met gewone mensjes niets aan doen, daar zijn we ook af gebleven.'

Hoe belangrijk zijn muurschilderingen? Daarover zal iedere kerkganger in 't Zandt zijn eigen mening hebben. Een kerkganger wil stellig warm en droog zitten maar wil hij ook van schilderijen genieten? Wiersema, een sympathiek man en nog eerlijk ook, zegt onder omwegen: 'Ik geef toe, dat wij ons niet geweldig voor het onderhoud van de schilderijen hebben ingespannen.' Zijn prioriteiten liggen elders. 'Als je zoals wij het netjes houdt, dan erger ik me niet zo, dat hier en daar wat vochtplekken verschijnen.' Het zij hem zonder meer vergeven.

VOCHTPLEKKEN

In sommige kerken bevinden jaren geleden gerestaureerde schilderijen zich nog in prima staat, in andere kerken zijn ze hopeeloos in verval geraakt. Hoe komt dat? Het is het verschil in verzorging – de Rekenkamer wees er op – maar ook in *gebruik*. De kerk in 't Zandt wordt één maal in de maand gebruikt. Men zal misschien zeggen: hoe minder gebruik, des te minder defekten, maar bij muurschilderingen is het precies andersom. 's Zomers is het in de kerk vaak warmer dan daarbuiten. Er ontstaat condens, dat niet kan ontsnappen als de kerk een maand lang potdicht blijft. Gevolg: vochtplekken.

De remedie ligt op het niveau van de postbode of de werkster of de toevallige buurman: zet af en toe de ramen open. Maar waar alles door amateurs opgelost moet worden, blijft het raampje of de deur maar al te vaak gesloten. Een maand lang. Restaurateur Jelle Otter: 'In zeer veel kerken wordt nooit gelucht. Een zekere gemakzucht is logisch. Als de kerk dicht is, kijkt men er vaak ook niet naar om en je hoeft de man die wekelijks even de ramen open zet geen dank je wel te zeggen. Voor iedere kerk in Groningen bevindt zich een hekwerk, zodat je best de deur open kunt zetten en de kerk goed door kan luchten: Maar dat gebeurt niet meer. Een zeker vochtpercentage moet je kunnen accepteren, maar het moet niet tegen het dauwpunt aanlopen.'

IN DE STOFZUIGER

H. H. J. Kurvers van de Rijksdienst voor Monumentenzorg noemt desgevraagd nog

een andere oorzaak: de verwarming van kerkgebouwen. 'De mensen willen zonder overjas zitten. Een gigantisch opgeschroefde verwarming, die bij het wegsterven van de laatste orgelklanken meteen wordt uitgedraaid, met dus snel zakkende temperaturen, bemoeilijkt het onderhoud. Vroeger had men geen verwarming, maar eventueel stoofjes daar waar de warmte moest zijn, namelijk onder de rokken.' Het is allemaal zeer complex. Als het warm moet zijn in de kerk, moet er bijvoorbeeld een garderobe komen. 'Dan gaat het orgel op een andere manier piepen dan men wil, immers het wordt dan te warm en te droog.'

Voor schilderijen zou meer aandacht moeten komen, dat vindt ook Kurvers. 'Ik durf te wedden, dat heel wat schilderijen er nog erger aan toe zijn dan die in 't Zandt. Maar schilderijen zijn natuurlijk minder spectaculair dan de kap van een toren, die instort, dat haalt de krant. Als de vrouw van de koster de stofzuiger voor een kwart weet te vullen met afgefallen verfschilders, komt dat natuurlijk niet in de krant.'

Soms is het verval niet dadelijk zichtbaar, bijvoorbeeld in de *Walburgkerk* te *Zutphen*. Iemand die deze kerk komt bezichtigen heeft niets in de gaten. Maar de heer Otter is toevallig via een stijger hoog bovenin het gebouw geweest en constateerde dat de hele boel los zit. Foto's van de restauratie uit 1902 tonen duidelijk het verval aan.

Een verandering van bestemming van kerkgebouwen kan gevolgen hebben voor de schilderijen. Het is te zien in de voormalige *Broederkerk*, eveneens in *Zutphen*. De *Broederkerk* is verbouwd tot bibliotheek. 'Het gevolg is,' zegt Otter, 'dat het gebouw

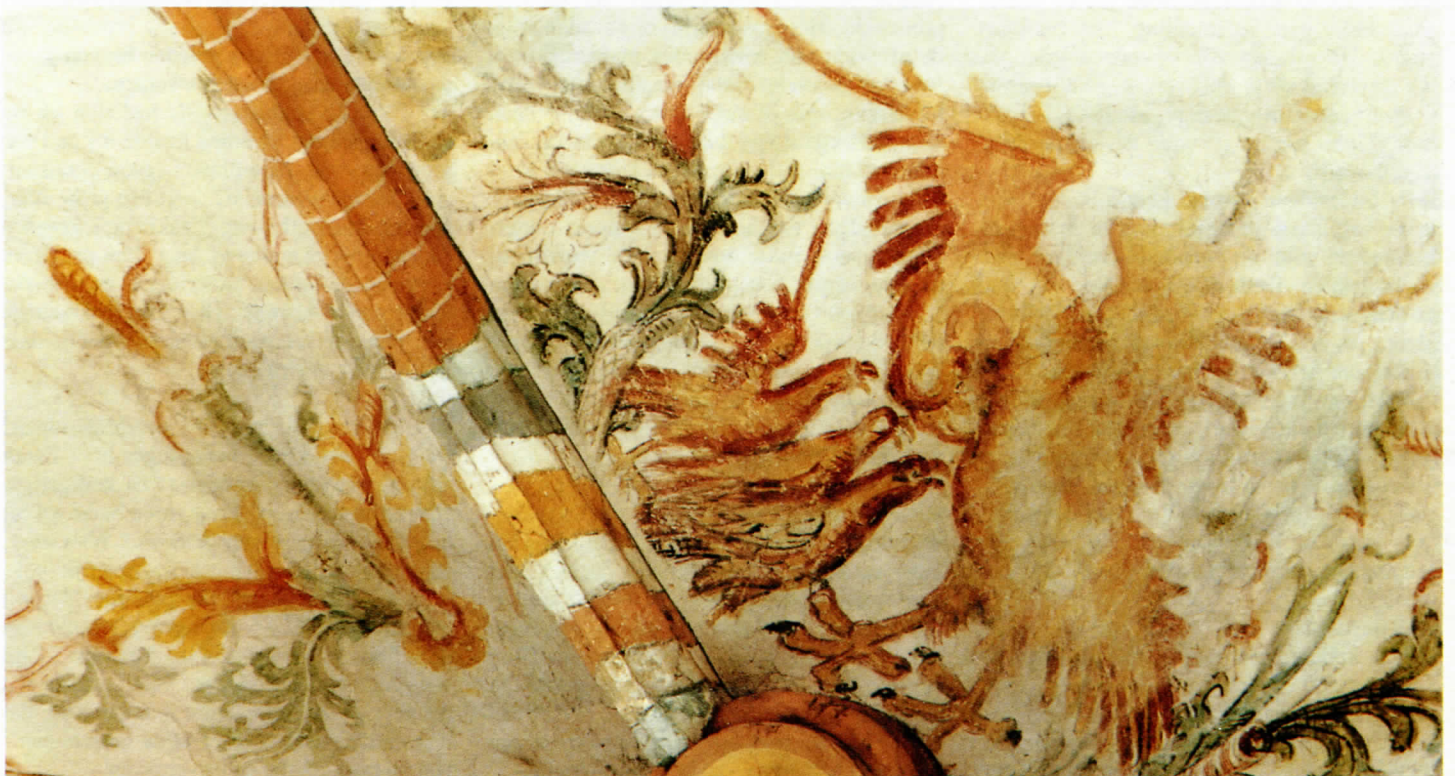
een volledige verandering van klimaat ondergaat, waardoor de schilderijen boven in de gewelven langzamerhand in de stofzuiger van de werkster verdwijnen.'

KLEINE ONDERHOUDSPLOEG

Gebreken constateren is makkelijk. Iets er aan doen lijkt echter ook geen bovenmenselijke opdracht. Jelle Otter: 'Het zal niet eens zoveel hoeven te kosten. Een kleine ploeg van mensen, die met een steiger het land af reist, kan al heel wat doen. Kleine reparaties aan het schilderwerk verzorgen. Er op toezien, dat na de dienst altijd een raam opgedaan wordt; dat de kerk niet ieder jaar een geweldige schoonmaakbeurt ondergaat, waarbij met duizenden liters water de vloer geschrobt wordt en de ramen schoon worden gespoten. Kijk, als je dit soort dingen kunt voorkomen, dan scheelt het al weer! Wij hebben er in het oosten al heel vaak over gedacht om zoiets van de grond te krijgen, maar het lukt bijna niet. Op papier heb ik zo'n organisatie al uitgeschreven en we hebben er met z'n allen over gepraat: architecten, bedrijfseconomen, enzovoort. Maar het loopt dood op het feit, dat je er geen centen voor hebt, op de vraag wie het moet betalen, waar het gesticht en gehuisvest moet worden.'

Hoe denkt de heer Kurvers van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg over een dergelijk idee? Kurvers, desgevraagd: 'Positief! Zeker ook, omdat in nogal wat buitenland een dergelijke eerste hulp-club funktioneert. Het zou zeker een hele goede zaak zijn. Mits het gebaseerd is op deskundigheid en een goed programma van urgentie.'

Plafondschildering in de Nederlands Hervormde Kerk in het Groningse 't Zandt. Deze Romaanse kerk dateert uit de dertiende eeuw. (Foto Bert Franssen)

ONDERHOUDSP LICHT VERVIEL UIT ONTWERP MONUMENTENWET

De Algemene Rekenkamer doet in zijn rapport 'Rijksdienst voor de Monumentenzorg' (febr. 1986) enkele suggesties over onderhoud van monumenten in het algemeen. En passant levert de Rekenkamer daarbij kritiek op het ontwerp Monumentenwet. Deze wilde aanvankelijk de eigenaar van een beschermd monument dwingen de nodige onderhoudswerkzaamheden uit te voeren. Toen het parlement zich hiertegen verzette, verdween deze onderhoudsplicht uit het wetsontwerp. 'Een onwillige eigenaar kan nu,' aldus de Rekenkamer, 'door niets te doen en zijn monument te laten vervallen, de bescherming illusoir maken.'

Het rapport van de Rekenkamer suggereert vier instrumenten voor het uitvoeren van onderhoud. Een subsidie toekennen aan de eigenaren van monumenten. Toe zien, dat de eigenaren van gerestaureerde monumenten onderhoud plegen. Regelmatig inspecteren van monumenten, waardoor eigenaren inzicht krijgen in de onderhoudstoestand van hun monument en tegelijkertijd kleine reparaties worden verricht, met het oog op het buiten houden van vocht en regenwater. Verbeteren van het rendement van het monument tenslotte door hieraan een economische functie te geven, waardoor er geld voor onderhoud vrij kan komen.

In de toelichting gaat het adviescollege onder meer in op de rol van de *Stichting Monumentenwacht*. Monumentenwacht inspecteert monumenten, iets waarvoor de RDMZ geen apparaat heeft. De monumenten worden gemiddeld drie maal per twee jaar bezocht, eventueel worden kleine noodreparaties verricht. De Rekenkamer heeft onderzocht in hoeverre het in de inspectierapporten geconstateerde noodzakelijk onderhoud uitgevoerd wordt. Het onderzoek strekte zich alleen uit over de provincie Gelderland. Wat bleek? 'Bij de derde vervolginginspectie (na gemiddeld drie jaar) was ruim 50 procent van de onderhoudswerkzaamheden, die bij de eerste inspectie waren aangeraden, uitgevoerd.' Hoewel de Rekenkamer zeker geen negatief oordeel over de Stichting Monumentenwacht heeft, blijkt hieruit toch, vindt zij, dat de inspecties slechts 'beperkt bijdragen tot het tijdig verrichten van onderhoud.'

Ook de Nederlands Hervormde Kerk in 't Zandt krijgt regelmatig bezoek van de Monumentenwacht. Maar met zoiets specifiek als muurschilderingen bemoeit de Stichting zich niet. Er zal toch iets moeten gebeuren, in 't Zandt, maar ook in vele andere kerken, waar schilderingen uit de Middeleeuwen en van later datum verkommeren. 'Het is heel erg om te accepteren, dat je werk naar de bliksem gaat,' zegt restaurateur Jelle Otter.

Bert Franssen is socioloog en werkzaam als free lance-journalist.